

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਯੁੱਗ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ :

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਗੁਰੂ ਮੇਰੇ ਸੰਗਿ ਸਦਾ ਹੈ ਨਾਲੇ॥

ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਮਹਾਵਾਕ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੁਗਤੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ, ਪਦਾਰਥ, ਨਿਰਲੇਪ ਸੁਰਤੀ ਗਿਆਨ, ਇਸ ਰਹੱਸ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਦਘਦਾ ਮਘਦਾ ਰਹੱਸ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਨਾਦ ਬਿਨੋਦ ਕੋਡ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਮਰੱਥ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਜੇ ਨਾਮ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਮਿੱਠਤ ਵਰਗਾ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਤ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਅਤੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀਆਂ (ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ) ਨੂੰ ਤਾਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਉਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ‘ਗੁਰੂ’ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ’ ‘ਗ੍ਰੀ’ ਧਾਤੁ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਨਿਗਲਣਾ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਣਾ ਜੋ ਅਗਯਾਨ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਤਤਵਗਯਾਨ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰ, ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਹੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ¹। ਗਿ: ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ‘ਅੰਧੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਇਸ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ‘ਵਾ ਗੁ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਮੰਗਿਯਮ ਤਮ ਨਿਰੋਧਕ ਵਾਚਕਹ’ ਤਮ ਨਿਰੰਧਕ ਰੂ ਸ਼ਬਦੋ ਗੁਰੋ ਰੇ ਤਦੀ ਲਖਸ਼ਣੰ ਭਾਵ ਗੁ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਧੇਰਾ, ਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਰੋਸ਼ਨੀ) ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅੰਧੇਰੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਲਖਸ਼ਣ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਗੁਰੂ’ ਹੈ।² ਡਾ.ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਗੁਰੂਪਦ ਦਾ ਉਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਆਮ ਹਿੰਦੂ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਕ ਉਨੱਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਭਲੇ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਦਾ ਮੇਲ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੈ।³ ਇਸ ਤੁਕ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਤ ਭਾਵਨਾ ਸਹਿਤ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਥਕ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵੱਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:

ਆਗਿਆ ਭਈ ਅਕਾਲ ਕੀ
 ਤਬੈ ਚਲਾਇਉ ਪੰਥ
 ਸਭ ਸਿਖਨ ਕੇ ਹੁਕਮ ਹੈ
 ਗੁਰੂ ਮਾਨਿਉ ਗ੍ਰੰਥ
 ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਮਾਨਿਉ
 ਪਰਗਟ ਗੁਰਾਂ ਕੀ ਦੇਹ
 ਜੇ ਪ੍ਰਭਿ ਕੇ ਮਿਲਬੋ ਚਹੈ
 ਖੋਜ ਸ਼ਬਦ ਮਹਿ ਲੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਨਿੱਤ ਅਰਦਾਸ ਵਿੱਚ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੀ ਜੋਤਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣ ਗਏ। ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਕਲਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸੇਧਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਗਟ ਜੋਤਿ ਦੀ ਨਿਆਂਈ ਦੇਹ ਸਰੂਪ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਪਰਮਾਤਮ ਰਾਹ ਦੀ ਅਗਵਾਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਥਨ ਵੀ ਹੈ:

ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ ਵਿਚਿ ਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਰੇ
 ਗੁਰੁਬਾਣੀ ਕਹੈ ਸੇਵਕੁ ਜਨੁ ਮਾਨੈ ਪਰਤਖਿ ਗੁਰੂ ਨਿਸਤਾਰੇ।⁴

ਮੇਰੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਥੇ ਉਸ ਸਵੈ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਦੀ ਆਸ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਾਨਵੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਗੁਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨਯੁਕਤ ਦ੍ਰਿੜ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਵਜੋਂ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਸਾਰੀ ਬਾਹਰ ਮੁਖਤਾ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਦੀ ਨਹੀਂ, ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

‘ਸਦਾ ਹੈ’ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਅਬਿਨਸਣਹਾਰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ:

ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਰਾ ਸਦਾ ਸਦਾ ਨਾ ਆਵੈ ਨ ਜਾਇ।।
 ਓਹੁਅਬਿਨਾਸੀ ਪੁਰਖੁ ਹੈ ਸਭ ਮਹਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ।।⁵

‘ਸੰਗ’ ਅਤੇ ‘ਨਾਲੇ’ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸਮਾਦੀ ਭੇਦ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਮੇਲ, ਸੰਗ ਸੁਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਕਥਨ ਹੈ:

ਜੀਆ ਅੰਦਰਿ ਜੀਉ ਸਬਦੁ ਹੈ
 ਜਿਤੁ ਸਹ ਮੇਲਾਵਾ ਹੋਇ ॥⁶

ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸੰਗ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸਹਜ-ਜੀਵਨ, ਅਰੂਪ ਅਤੇ ਬਹੁ ਮੁਖੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਰਿਤੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਅਗਿਆਨ ਕਾਰਣ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਨਿਰੋਲ ਬਿਰਹਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਮਿਲਨ ਦੀ ਮੂਰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਦੁਲਹਨ ਦਾ ਰੂਪਕ ਵੀ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ।’⁷ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਬਿਨਸਣਹਾਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਦੀਵਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਵਰੁ ਪਾਇਆ ਅਬਿਨਾਸੀ ਨਾ ਕਦੇ ਮਰੈ ਨਾ ਜਾਇਆ ..।’⁸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਪਰਮ ਪਦ ਨੂੰ ਨਾਮ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਅਭਿਵਿਅੰਜਕ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਹੋਂਦਮੂਲਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਯਥਾਕਥਨ ਹੈ:

ਜਹ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਮੀਤ ਨ ਭਾਈ
ਮਨ ਉਹਾ ਨਾਮੁ ਤੇਰੈ ਸੰਗਿ ਸਹਾਈ।⁹

ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਰਣ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਜੀਵਨ ਰਹੱਸ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮ ਰਿਦੈ ਨਿਤ ਧਿਆਈ
ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ ਸਗਲ ਤਰਾਂਈ ॥ 1 ॥
ਗੁਰੁ ਮੇਰੈ ਸੰਗਿ ਸਦਾ ਹੈ ਨਾਲੇ ॥
ਸਿਮਰਿ ਸਿਮਰਿ ਤਿਸੁ ਸਦਾ ਸਮਾਲੇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ
ਤੇਰਾ ਕੀਆ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ ।
ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਨਾਨਕੁ ਮਾਂਗੈ ॥ ੨ ॥ ੪੨ ॥ ੯੩ ॥
ਆਸਾ ਘਰੁ ੭ ਮਹਲਾ ੫ ॥¹⁰

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮੇਲਣਹਾਰ, ਤਾਰਨਹਾਰ, ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ, ਔਗੁਣ ਨਾਸ਼ਕ, ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਕ, ਸਮਰੱਥ, ਸਤਿ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ, ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਅਤੇ ਵਿਚੋਲੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਚੋਲੇ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੀਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ‘ਘੋਲਿ ਘੁਮਾਈ ਤਿਸੁ ਮਿਤ੍ਰ ਵਿਚੋਲੇ ਜੈ ਮਿਲਿ ਕੰਤੁ ਪਛਾਣਾ’¹¹ ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸਲੋਕ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘(ਹੇ ਭਾਈ ! ਮੇਰਾ) ਗੁਰੂ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵੱਸਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ (ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ) ਮੈਂ ਉਸ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਿਮਰ ਕੇ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਵਸਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ।’¹²

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਇਕ ਰਹੱਸਭਰਪੂਰ ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਵਾਚਦਿਆਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨਕਸ਼ ਬਿੰਬ ਅਕਸਰ ਜਿਗਿਆਸਾਵਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

Mysticism is the surest and greatest of personal rapport between man and The Eternal Being ¹³

ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਣੀ ਦੀ ਸੱਚਾਈ, ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਜਤਾਉਣਾ, ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਜੋ ਸਦੀਵੀਂ ਸੱਚ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਿਮਾਣੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਸਹਾਈ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਚਖੰਡ ਵਾਸੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਅਕਾਲ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਦੀਵਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਛੱਡ ਅਡੋਲ ਅਤੇ ਨਿਰਭਉ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵਟਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ 'ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੇਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਬਲਕਿ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਉਲੀਕਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੀ ਰਾਹਬਰੀ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਖਾਵਾਂ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹⁴ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਬਿਬੇਕਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਵੀ ਇੰਝ ਹੀ ਘੜੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪਾਰਗਾਮੀ ਅਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਾਡਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਸਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ (Process of meditation) ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ ਸੇਧ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ 'ਹੁਕਮ' ਵਜੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਨਿੱਤ ਅਰਦਾਸ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਸਹਾਈ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਮੂਲਕ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਮੂਲਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ॥ਗੁਰੂ ਮੇਰੇ ਸੰਗਿ ਸਦਾ ਹੈ ਨਾਲੇ॥, ਮਨੁੱਖੀ ਯੁਗਾਂਤਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ?

ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਯੁੱਗ ਤਬਦੀਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ,

ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਯੁਕਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀਆਂ ਸੂਝਵਾਨ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਅਨਿਵਾਰਤਾ ਵੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਵੀ। ਮਨੁੱਖ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਲਈ ਜਨੈਟਿਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਠੰਡੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਪਰ ਜੀਨਾਂ ਕਾਰਣ ਸੰਘਣੀ ਜਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਲੋੜ ਬੌਧਿਕਤਾ ਪੂਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਲਿਕ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨ ਖੋਜ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਬਸ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਸੂਝਵਾਨਤਾ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਧਿਆਨ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਪਦਾਰਥਕ ਸੰਸਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਸੰਤੁਲਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਦੀਵੀਂ ਸੱਚ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਸੰਤੁਲਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ:

ਜਿਹੜੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਢਾਂਚੇ, ਰੂਪ ਜਾਂ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੰਤੁਲਨ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਹਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਆਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਸੰਤੁਲਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਤੁਲਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਉਹ ਆਈਸੋਲੇਟਿਡ ਸਮੁੱਚਤਾ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਚੌਗਿਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਕੁਝ ਜਿਸਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।¹⁵

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਰਹੱਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਮਾਡਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਝੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਵੈ-ਚੇਤਨ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਵੈ-ਚੇਤਨ ਗੁਰੂ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਯੁਗ ਅਨੁਕੂਲਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦੀਵਤਾ ਦੇ ਸੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਯੁੱਗ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਜੋਕਾ ਯੁੱਗ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇੰਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਮਿਥ ਲਈ ਬੈਠੇ ਹਾਂ। ਨਿਉਕਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ, ਨੈਨੋਟਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਗੈਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਾਨੂੰ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਭਵਿੱਖ ਤੱਕ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅੱਜ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਣ ਦੀ

ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਵਟ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਸਵੈ ਚਾਲਕ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ। ਮਕੈਨੀਕੀ ਵਿਚਾਰ ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਦਾ ਮਹਾਂਮਾਨਵ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਮਸ਼ੀਨੀ ਬਣਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗ(Competition) ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਦੇ ਮਹਾਂਮਾਨਵ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਰਜ ਹਨ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਬਨਾਉਟੀਪਣ ਨੂੰ ਕਿਆਸ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਨਸਾਨੀ ਭਉ ਅਤੇ ਡਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ, ਜੋ ਕਾਲ, ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਅਵਸ਼ ਹੀ ਦਰਜ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਤਕਨੋਲੋਜੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਕਾਸ ਵਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਹੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਨਿਰਭਉਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੰਗ ਕਾਰਨ ਸੰਭਵਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ:

ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਬੋਹਿਥੁ ਹੈ ਕਲਜੁਗਿ ਖੇਵਟੁ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਤਰਹੁ।¹⁶

ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜਪੁਜੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਲ ਪੁੰਜੀ ਨਾਮ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਦੋ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਰਤੀਆਂ ਹਨ ਉਸਾਰੂ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ, ਸੂਝਵਾਨ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ। ਸੱਚਾ ਨਾਮ ਪਦਾਰਥ ਗੁਰੂ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਪਾਰਸ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋਨੋਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਸੰਗ ਦੀ ਲੋੜ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹੇਗੀ। ਐਨ. ਮੁਥੂ ਮੋਹਨ (N.Muthu Mohan) ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ 1995 ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਯੂਨੈਸਕੋ (UNESCO) ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸਾਡੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੈ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਗਿਆਨ ਵੱਲ ਝਾਤ ਮਾਰਕੇ, ਵਰਤਮਾਨ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਾਡਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਜੋ ਬਹੁ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਕੇ ਜਿਉਣ ਦੀ

(ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ) ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਣ। ਇਸ ਬਾਬਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:-

Sikh spirituality is not type of religiosity that is aimed at the abstract transcendental. It infuses into the diversity of temporal reality values such as justice, dynamism. Self-dignity, resistance to colonization and egolessness. Thus a concrete and fluid spiritual unity sensitive to the problems of existence is formulated as the fundamental methodological principle of Guru Granth Sahib Guruparsad-the Grace of God.¹⁷

ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ, ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਨੂੰ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚੁਨੀਚ, ਜਾਤ-ਵਰਣ, ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤਿ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਨਾਮ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਜਾਂ ਸਮਦਰਸ਼ਤਾ ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾ ਕੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਨਰੋਏ ਧਰਮ ਅਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ-ਸਮਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹⁸ ਜਿਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨੈਟਵਰਕ ਹੈ। ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਾਡਲ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਹਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਇਕ ਬਿਬੇਕਪੂਰਨ ਟੇਕ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮਹਾਂਵਾਕ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਗੁਰ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਕਿਆ ਕਹਾ ਗੁਰੁ ਬਿਬੇਕ ਸਤ ਸਰੁ।।

ਉਹੁ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ ਜੁਗਹ ਜੁਗੁ ਪੂਰਾ ਪਰਮੇਸਰੁ।।¹⁹

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰੁਸ਼ਬਦਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ, 1960, ਪੰਨਾ 311
2. ਉਧਮ ਸਿੰਘ (ਗਿ:), ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ, ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰੈਸ, ਕਮਲਾ ਮਾਰਕੀਟ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1956 ਪੰਨਾ 29
3. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ(ਡਾ), ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ,1932,ਪੰਨਾ 113, 130
4. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 982
5. ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 759
6. ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1240
7. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ) ਵਿਸ਼ਵ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,2003,ਪੰਨਾ 71
8. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 18
9. ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 264
10. ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 394
11. ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 964
12. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ:), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ, ਰਾਜ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ 1972,ਪੰਨਾ 1607 also available on www.gurugranthdarpan.com.
13. Dewan Singh (Dr), what is Mysticism, Ravi Sahit Parkashan, Amritsar, 1981 Page 13
14. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1999, ਪੰਨਾ 55
15. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ, 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਾਨਵ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ' ਵਿਸ਼ਮਾਦ ਨਾਦ, ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਗੁਰਮਤਿ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ,ਜਨਵਰੀ 1994, ਪੰਨਾ 34
16. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ-ਪੰਨਾ 799
17. M. Muthu Mohan, Sikh spectrum issue. 19 Feb. 2005 available on www.sikhspectrum.com.
18. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਡਾ), 'ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ', ਅਜੀਤ ਅਖਬਾਰ, ਅੰਕ 7 ਜੁਲਾਈ 2008
19. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 397